

Tarmės sulaukė savo metų

Praeitų metų kovo 27 d. Lietuvos Respublikos Seimas atsižvelgdamas į tai, kad gyvoji tarmių tradicija Lietuvoje sparčiai nyksta, priėmė nutarimą 2013-uosius paskelbti Tarmių metais. Tikslas – stiprinti tautos vienybę, pilietiškumą, toleranciją, bendrinės kalbos ir tarmių kultūrą.

Šiuo Seimo sprendimu turbūt nuoširdžiausiai džiaugiasi Rytų aukštaičių sambūrio ir Vilniaus rokiškėnų klubo „Pragiedruliai“ entuziastai, bene pirmieji jau 2010 m. pradžioje iškėlę mintį 2012-uosius metus skirti tarmėms. Labai simboliška, kad Tarmių metų

sutiktuvės sausio 5 d. įvyko pačiame geografiniame Lietuvos viduryje, Raudondvario dvare, Kauno rajone, kurio vadovybė neabejinga tarmėms. Būtent Raudondvaryje 2007 m. Rytų aukštaičių sambūris ir kūrėjų klubas „Žalia žolė“ pradėjo rengti kasmetinius tarmiškos kūrybos konkursus, prie kurių vėliau prisidėjo ir Etninės kultūros globos taryba prie Lietuvos Respublikos Seimo. Tarmių metais įvyks šeštasis konkursas, be to, Raudondvario dvare ketinama surengti ir mokslinę konferenciją, skirtą tarmių svarbos regioninei savivertei kląusimams.

Taigi Tarmių metai prasidėjo, metų ženkle (autorius Robertas Jucaitis) pa-vaizduotas suktukas sukasi, akivaizdžiai jaučiamas tarminės raiškos pagyvėjimas, tarsi kokį džiną iš butelio būtume išleidę. Vienas po kito spaudoje randasi kalbininkų, etnologų, rašytojų ir šiaip tarmių entuziastų straipsnių, interviu, skirtų tarmėms, apie tarmes šnekama per radiją, televiziją. O štai Albertas Griganaičius, gydytojas iš Šiaulių ir aktyvus Lietuvių kalbos draugijos narys, Tarmių metus pasitinka su knygele „Kū ašen da atamenu“ (Šiauliai: Saulės delta, 2012), kurioje kavarskiečių šnekta (pats pietinis panevėžiškių patarmės pakrašty) nepaprastai šiltai pasakojama apie vaikystę, jaunystę, tėvus, gimines, kelią į žmones ir apie pačią gražiausią pasaulyje vietą – Kavarsko apylinkes, prigludusias prie Šventosios...

Kalba, vietovė, bendri reikalai, pomėgiai paprastai sieja įvairių bendruomenių, bendrijų narius. Jeigu didžiuosiuose Lietuvos miestuose vieni ieško žemaičių, kiti – dzūkų, suvalkiečių, aukštaičių klubų, draugijų, treči paiešką dar siaurina iki kupiškėnų, uteniškių, rokiškėnų, biržiečių, zanavykų, pasvaliečių, joniškėčių, vadinasi, žmonėms to reikia. Atgimimo pradžioje mūsų miestuose, pirmiausia didžiuosiuose, kaip grybai po lietaus dygo tėviškėnų klubai, Žemaičių kultūros draugijos sekcijos, skyriai, išgirdome apie Pasaulio anykštėnų bendriją. Daugelio tokių sambūrių pagrindiniai tikslai – artimai bendrauti su savo parapijų vaikystės žmonėmis, plėtoti kultūrinę veiklą. Iš tikro tai instinktyvios savo tapatybės paieškos: „vienas iš svarbiausių tapatybės raiškos požymių – asmeninis susisaistymas su grupe, suvokimas, kad jai priklausai, tam tikro skirtumo tarp savęs ir „kito“, „kitokio“ matymas“¹.

Etnologai yra aptikę, kad mūsų „etnografiniai regionai liaudies sąmonėje pirmiausia siejasi su specifinio kalbėjimo, tarmių paplitimo arealų išsidėstymu“², paskui minimi charakterio bruožai, kilimo vieta ir kita. Tarmė kaip regioninės tapatybės žymuo vaidina tuo didesnę vaidmenį, kuo daugiau skiriasi nuo bendrinės kalbos. Antai ir patys žemaičiai, ir kitų tarmių atstovai tarmę laiko ryškiausiu žemaitiškumo požymiu. Net ir be tyrimų galima drąsiai teigti, kad dzūkavimas, mažybinių priesagų dažnas vartojimas ir kiti kalbiniai savitumai bus skiriamasis dzūkų tapatybės žymeklis, o vadinamasis dadininkavimas (sakymas *dādā* vietoj *dėdė*) ir kitokie specifiniai tarmės bruožai – kupiškėnų tapatybės žymuo. Ne veltui Lazdijų rajono ir vakarinio Alytaūs rajono pakraščio dzūkai nesutinka būti priskiriami prie etnografo nubrėžto vientiso Suvalkijos ar Sūduvos regiono, nes jie kalbą dzūkiškai, o Vilniaus kupiškėnų klubo svetainėje puikuoja himnas kupiškėnų tarme:

Kupiškėnai geri žmonas, jų tiesūs kelaliai...

Lygumas laukėlių, žalumas pėvėlių...

Tos regioninės draugijos, kurių atstovų tarmė ne taip ryškiai skiriasi nuo bendrinės kalbos, linkę pabrėžti išskirtinius gamtinius ir dvasinius vietovės ypatumus, pavyzdžiui, Pasaulio anykštėnų bendrija.

¹ Petras Kalnius. Žemaitiškosios tapatybės ženklai: tarmė ir charakterio stereotipai, *Homo narrans: folklorinė atmintis iš arti*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, p. 159–161 (spausdinama).

² Petras Kalnius. Žemaičių kalbinis prisitaikymas kaip sociokultūrinis reiškinys, *Liaudies kultūra* 6, 2012, p. 10–11.

Niekas neginčija, kad tarmės, šnėktos ir apskritai kalbos yra neįkainojama vertybė, dvasinio pasaulio begalinės įvairovės apraiška, kiekviena vis kitaip, fizikų terminais tariant, kvantuojanti ir materialiąją tikrovę. Deja, kaip ir visa kita mūsų gyvenime, jos nėra amžinos ir nekintamos, nėra atsijusios nuo socialinių, politinių, ekonominių, technologinių ir kitokių žmonių bendruomenės veikiančių procesų. Būdamos gyvas reiškinyss tarmės ir jų ribos kinta dėl vidinės raidos, tarpusavio sąveikos, bendrinės kalbos poveikio. Paprastai tai lemia vienu tarmių plitimą, kitų siaurėjimą, tam tikrą jų vienodėjimą, ryškesnių ypatybių, bet ne pačių tarmių, nykimą. Dialektologai yra atkreipę dėmesį, kad uteniškių tarmės plotas plečiasi stumdamas anykštėnus ir kupiškėnus, kad dalis pietinių žemaičių aukštaitėja ir pan. Kita vertus, uteniškiai pasiduoda kaimynams širvintiškiams, pavyzdžiui, ima trumpinti nekirčiuotus ilguosius balsius, o dalis vakarų aukštaičių šiauliškių, veikiami stiprios šiaurės žemaičių patarmės, žemaitėja.

Dėl politinių, administracinių, visuomeninių ir kitokių pokyčių, taip pat ir dėl kalbančiųjų nuostatų tarmės, o ypač šnėktos, gali ir išmirti. Tarkim, daugiausia Antrojo pasaulinio karo padarinys (nebeliko vietinių gyventojų) yra tai, kad Mažojoje Lietuvoje išnyko dalis vakarų aukštaičių pietinių šnėktų. Slavų kalbų apsuptos visai neseniai kartu su paskutiniais vartotojais išmirė periferinės lietuvių šnėktos Žieteloje ir Lazūnuose, ant išnykimo ribos yra labai savita vakarų žemaičių patarmė, kuria kalba tik keli šimtai senolių ir kelios dešimtys jaunesnių žmonių³.

Kai mėginame aiškintis, kas yra tarmės, paprastai jas priešpriešiname bendrinei kalbai. Tarmės apibrėžiamos kaip viena iš teritorinių kalbos atmainų, kuriai būdinga sakytinė forma, vyraujantis dialoginis stilius, „namų kalbos“ funkcija. Bendrinė kalba apibrėžiama kaip kodifikuota tautos viešojo gyvenimo kalba, turinti rašytinę ir sakytinę formas, išplėtotą funkcinių stilių sistemą. Bendrinės kalbos požymiai yra vyraujanti rašytinė forma ir monologinis pobū-

³ Į daugelį klausimų apie lietuvių kalbos tarmių dabartinę padėtį padės atsakyti vykdomas plačios apimties projektas „Šiuolaikiniai geolingvistikos tyrimai Lietuvoje: punktų tinklo optimizacija ir interaktyvioji tarmių informacijos sklaida“ (plačiau žr. www.tarmes.lt). Latviai panašaus pobūdžio projektą yra baigę ir išleidę knygą; maloni žinia apie ją atskrido rašant šį straipsnį, žr. E. Trumpa. *Latviešu geolingvistikas etīdes*. Rīga: Zinātne, 2012.

dis, tarmių – sakytinė forma ir dialoginis pobūdis⁴. Žinoma, tai nereiškia, kad tarmiškai negalima rašyti, kurti poezijos ar prozos (daugybė mūsų senųjų rašto paminklų parašyti tarmėmis!), tačiau kai visuomenėje sutariama dėl bendrinės kalbos (neretai ir išaugančios iš konkrečios tarmės!), tarminė rašytinė kūryba paprastai tampa periferinė. Apskritai „viešojoje erdvėje tarmės turi vietos tiek, kiek patys joms skiriam“⁵.

Tarmių ir bendrinės kalbos – dviejų skirtingų kalbinių kodų – santykiai nėra visai paprasti, jie priklauso ir nuo tautų tradicijų. Pavyzdžiui, Vokietijoje, Šveicarijoje tarmės labai toleruojamos, Prancūzijoje, atvirkiščiai, vyrauja bendrinės kalbos kultas, tarmių tarsi nebūtų⁶. Lietuviška kultūrinė tradicija tarmėms, manyčiau, yra palanki. Didieji mūsų kultūrininkai, kalbininkai (Jonas Jablonskis, Kazimieras Būga, Juozas Balčikonis, Aleksas Girdenis, Vytautas Vitkauskas ir kiti) ragino ne tik išlaikyti ir tirti tarmes, rinkti jų lobius, bet ir tais gyvosios kalbos lobiais turtinti bendrinę kalbą. Net sovietmečiu, kai visuomenei buvo peršamas standartizacijos „gėris“ ir mokykloje beveik nebuvo vietos tarmėms, vienas kitas lituanistas sugebėjo išleisti metodinių knygelių, kuriose buvo aiškinama, kaip tarmę turintį vaiką galima daug greičiau išmokyti bendrinės kalbos rašybos ir kirčiavimo. Dialektologas ir puikus žemaičių tarmės mokovas Aleksas Girdenis studentams kalė į galvą, kad bendrinė kalba ir tarmė nėra nesuderinamos priešybės: mokantis tarmę bendrinės kalbos vartotojas yra visa galva pranašesnis už betarmį. „Tarmė joje gimusiam – pirminė esmių kalba. Pasaulis pažintas per ją. Vėliau – tik to pažinimo papildymas faktais, gal šiek tiek tokios pataisėlės, atėjusios iš bendrine kalba ar kitomis kalbomis įgytos žinijos“ (Vladas Braziūnas).

O kaip tarmes vertina patys jų vartotojai? Daugelį metų per ekspedicijas yra tekę to klausiti įvairių tarmių atstovų kaimuose ir miesteliuose. Vyraujantis atsakymas, kad tarmė, palyginti su radijo, televizijos kalba,⁷ esanti negraži: sta-

⁴ Plačiau žr.: Aleksas Girdenis. *Kalbotyros darbai*, t. 1. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2000, p. 316.

⁵ Vladas Braziūnas. Tarmių prestižą gražins tik mūsų drąsa (<http://vladas.braziunas.net/>). Sutrumpintas tekstas paskelbtas: *Respublika*, 2013 01 10.

⁶ Arnoldas Piročkinas. Kiek įmanoma išsaugoti tarmes?, *Dialogas*, 2012 08 09; Aleksas Girdenis. *Kalbotyros darbai*, t. 3. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2001, p. 467.

⁷ Kartais palyginimui pasitelkiama ir „gramatiška suvalkiečių kalba“.

čiokiška, grubi, stačiadūrė ir pan., tinkanti tik vietiniam bendravimui⁸. Menką vadinamąjį atvirąjį tarmės prestižą, tarmės atstovų „nepalankumą nestandartiniam kalbiniam kodui“ parodė ir specialūs sociolingvistiniai tyrimai⁹. Tókas nuostatas per keletą dešimtmečių bus suformavusi mokykla, viešoji nuomonė ir ypač žiniasklaida, tarminį kalbėjimą paprastai pasitelkianti tik juokingoms situacijoms paryškinti.

Daugiausia sovietmečiu Lietuva labai pasikeitė, ištuštėjo káimai ir miesteliai, o su jais apnyko daugelis šnektų, iš kasdienės vartosenos pasitraukė išties agrarinės kultūros klodas su gausiu žodynu, posakiais, frazeologizmais ir, žinoma, žemdirbio pasaulėvaizdžiu. Industrializacija ir stiprėjanti visų šalies gyventojų integracija, globalizacijos procesai negali nedaryti niveliuojamos įtakos tarmėms, šnektoms ir apskritai kalbai. Tai gal teisus Arnoldas Piročkinas, manantis, kad nei mokykla, nei šeima (dažniausiai jau mišriatarmė ar betarmė) panašėjančių ir nykstančių tarmių neišgelbės, todėl „reikėtų didžiausią ir gal net vienintelį dėmesį skirti bendrinei kalbai“. Tařmės, kaip teigia mokslininkas, „savo vaidmenį atliko – išmaitino bendrinę kalbą kūdikystės metais. Dabar joms lieka tik garbinga karšatis. Karšatis be pretenzijų šeiminkauti kalbos ūkyje šalia bendrinės kalbos.“

Neginčijant bendrinės kalbos svarbos ir būtinybės skirti jai pagrindinį dėmesį, nesinori pritarti tokiai kategoriškai nuomonei. Tarmės, kad ir apnivečiuotos, pasikeitusios, Lietuvoje dar gyvuoja ir gyvuos, kol bus gyva lietuvių kalba. Gaivinti išnykusias, be abejo, būtų neprotinga, tačiau kelti gyvuojančių tarmių kaip mūsų dvasinės įvairovės liudininkų ir tapatybės žymenų prestižą ir iš jų toliau semtis raiškos priemonių bendrinei vartosenai ir ypač meninei kūrybai būtina. Anot Vlodo Braziūno, „meninei kūrybai negana ir viso iš visų tarmių ir raštų sulasioto *Lietuvių kalbos žodyno*“. Ypač norėčiau pabrėžti ne paviršinį – žodinį – tarmių ir šnektų lygmenį, o patį gilųjį, subtilųjį, kuris ne taip pastebimas, įvardijamas ir kontroliuojamas. Tai sakinio ir diskūrsio sandaros savitumas, intonacija, ritmika. Tokie dalykai gerokai lėčiau niveliuojami ir prarandami. Antai žemaičio Romualdo Granausko ir rytų aukštaičio

⁸ Su malonia išimtimi teko susidurti bene tik šiaurės žemaičiuose ir kur ne kur vakarų aukštaičių kauniškių plote, – čia tarmės atstovai, nors ir ne visi, yra linkę didžiutis savo tarmė.

⁹ Plg. Meilutė Ramonienė. Nuostatos dėl bendrinės kalbos ir tarmės: Joniškėlio atvejis, *Kalbos kultūra* 79, 2006, p. 145 ir kt.

Broniaus Radzevičiaus kūriniuose paviršinio tarmiškumo mažai, bet kiek daug giliųjų regioninių pasaulėvaizdžio, formuojamo ir tarmės, skirtumų! Granauskas net rašydamas gryniausia bendrine kalba yra aiškus žemaitis: „žemaitiška visa ta kalbos tėkmė, frazių struktūra, net nekaitomųjų žodeliukų išsidėstymas frazėje“¹⁰. O štai Radzevičiaus sintaksė laisvesnė, ne tokia racionali, įsileidžianti lyrinius ir kitókius intarpus.

Pakeiksnodami globalizaciją kaip pasaulį vienodinantį reiškinį, turbūt retas susimąstome, kad tas ne itin geidžiamas procesas sukelia ir atoveiksmį – regionalizacijos, pastangų ieškoti savosios tapatybės ir ją saugoti apraiškų (prisiminime žiniasklaidoje nuolat minimą Baskų kraštą, Aėriją, Kataloniją, kašubus, mums artimą Latgalą, pagaliau – mūsų žemaičius). Kalbos ir taėmės šiuose atoveiksmio procesuose vaidina vieną svarbiausių vaidmenų. Mažėjant kaimo gyventojų ir tarmėms vis labiau migruojant į miestus miestelius, juose, kaip buvo straipsnio pradėioje minėta, kuriasi įvairūs regioniniai sambūriai. Jų veikloje ne paskutinis vaidmuo tenka tarmėms, šnektoms, tarminiam kalbėjimui, dainavimui, groėzinei kūrybai. Argi ne nuostabiai dainuoja žemaičių bardai Vincas Bundza ir Povilas Girdenis, rytų aukštaitis Algirdas Svidinskas? Kaip rodo neseni tyrimai, Vilniuje, Kaune ir Klaipėdoje apie 60 proc. miestiečių moka kalbėti kuria nors tarme, o apie 12 proc. norėtų tarmę išmokti; poėiūris į tarmes iš esmės yra palankus¹¹. Tačiau tarminės įvairovės ateitis kelia ir nerimą, nes tarmes palyginti mažai beperima pati jauniausioji karta, – ir tai būdinga ne tik didmiesėiams, bet ir apskritai visai šaliai, net ir toms vietovėms, kur taėmės dar stiprios. Negaliu nepritarti Meilutei Ramonienei, teigianėiai, kad „esame ant ribos, kai tarmės vertę, vartojimą, gerąsias nuostatas tarmės atėvilgiu dar galime išlaikyti“¹². Tad veikime, broliai ir seserys, kelkime tarmių prestiėžą, skatinkime tarmes vartoti ir perduoti jaunimui. Taip stiprės mūsų dvasia, vaikų ir anūkų ryėiai su tėvais, seneliais ir jų gimtosiomis vietomis. Liks mažiau laiko muilo operoms ir silikoninei šou kultūrai...

¹⁰ Aleksas Girdenis. *Kalbotyros darbai*, t. 1, 2000, p. 458.

¹¹ Plaėiau žr.: Regina Kliukienė. Tarmės mieste: mokėjimas, vartojimas ir kalbinės nuostatos, *Miestai ir kalbos*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2010, p. 91–105.

¹² Meilutė Ramonienė. Tarmės mieste kaip tapatybės formavimo veiksnys (pokalbis su Dalia Rasteniene), *Liaudies kultūra* 6, 2012, p. 1–9.